

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>

METHODOLOGY OF TEACHING TERMS IN KARAKALPAK LANGUAGE LESSONS

Oyqul Joldasbayevna Berdimuratova

Senior teacher

Pedagogical Excellence Center of the Republic of Karakalpakstan

Nukus, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: term, terminology, terminological system, Karakalpak language, pedagogical terminology, teaching methodology, education, linguistics.

Received: 03.10.26

Accepted: 04.10.26

Published: 05.10.26

Abstract: This article addresses issues in the methodology of teaching terms in Karakalpak language lessons. The author analyzes the theoretical foundations of the concepts of terminology and terminological system, discusses the processes of formation and development of Karakalpak terminology, and examines the application of pedagogical terms in accordance with literary language norms. The article substantiates the need to standardize terms and to apply them correctly and consistently in the educational process.

QORAQALPOQ TILI DARSLARIDA TERMINLARNI O'QITISH METODIKASI

Oygul Joldasbayevna Berdimuratova

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Pedagogik

mahorat markazi, katta o'qituvchi

Nukus. O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlar: termin, terminologiya, terminosistema, qoraqalpoq tili, pedagogik terminologiya, oʻqitish metodikasi, taʼlim, tilshunoslik.

Annotatsiya: Ushbu maqolada qoraqalpoq tili darslarida terminlarni o'qitish metodikasi masalalari yoritilgan. Muallif terminologiya va terminosistema tushunchalarining nazariy asoslarini tahlil qiladi, qoraqalpoq tili terminologiyasining shakllanish va rivojlanish jarayonlarini yoritadi, shuningdek pedagogik terminlarning adabiy til me'yorlariga muvofiq qo'llanilishi masalalarini ko'rib chiqadi. Maqolada terminlarni tartibga solish hamda ularni ta'lim jarayonida to'g'ri va izchil qo'llash zarurati asoslab beriladi.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ТЕРМИНАМ НА УРОКАХ КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА

Ойгуль Жолдасбаевна Бердимуратова

Педагогический центр мастерства

Республики Каракалпакстан, старший преподаватель

Нукус, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые	слова:	термин,	Аннотация:	В	данной	статье
терминология, каракалпакский терминология, образование, языкознание.	терминосистема, язык, педагогическая методика обучения,	термин,	рассматриваются вопросы методики обучения терминам на уроках каракалпакского языка. Автор анализирует теоретические основы понятий терминологии и терминосистемы, освещает процессы формирования и развития терминологии каракалпакского языка, а также рассматривает вопросы применения педагогических терминов в соответствии с нормами литературного языка. В статье обосновывается необходимость упорядочения терминов и их правильного и последовательного использования в учебном процессе.	В	данной	статье

Kirish. Texnik va texnologik zarurat hamda jamiyat ehtiyojlari fanning rivojlanishiga sabab bo'ladi. Fan sohalarining rivojlanishi, yangi fan tarmoqlari va yo'nalishlarining paydo bo'lishi, shubhasiz, mavjud terminlar tizimining takomillashuviga va yangi terminlarning yuzaga kelishiga olib keladi. Bu esa, o'z navbatida, tilshunoslik oldida yangidan yangi muammo, masala va vazifalarni qo'yadi. Shu bilan birga til va tafakkur birligi masalasi ham terminologik leksikaning rivojlanishi natijasida yangi sifat xususiyatlariga ega bo'lmoqda. A.A.Reformatskiy ta'kidlaganidek, termin oddiy so'zdan o'zining aniq ta'rifga egaligi, bir ma'noliligi va muayyan tushunchalar tizimiga bog'liqligi bilan ajralib turadi [1].

Hozirgi sharoitda jamiyat hayotining barcha sohalarida yangicha fikrlash tarzi shakllanmoqda. Jumladan, bunday yondashuv ijtimoiy fanlarni ham to'liq qamrab oldi, chunki uning natijalari jamiyatdagi inson hayotiga, kelajak taraqqiyotiga va uni o'rab turgan olamga bevosita daxldordir. Shuning uchun ham odamlar, millatlar va davlatlar o'rtasidagi munosabatlarda ijtimoiy aloqalar birinchi o'ringa chiqmoqda. Respublikamizda ham bu sohadagi holat tubdan o'zgardi. Tashqi iqtisodiy aloqalar yanada rivojlandi, dunyoning ko'plab mamlakatlari bilan iqtisodiy hamkorlikka keng yo'l ochildi. Bu omillar qoraqalpoq tilida yangidan yangi terminlarning paydo bo'lishiga asos bo'ldi. Bir qator xalqaro terminlarni nutqimizda qo'llashni inkor etmagan holda, qoraqalpoq tilining tarixiy an'alarini hisobga olib,

terminologiyani tartibga solish ishlarini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir. Boshqacha aytganda, muayyan tushunchani ifodalashda milliy va xalqaro terminlarning har ikkisi ham terminologik talablarga teng javob beradigan holatlarda milliy tilimizdagi terminni qo'llash ma'qul hisoblanadi.

Qoraqalpoq tili terminologiyasi sohasining hozirgi darajasi va ilmiy ahamiyati rus hamda boshqa xalqlar terminolog olimlarining ishlari bilan chambarchas bog'liq desak, yanglishmaymiz. Bu borada ko'plab ishlar amalga oshirilganini alohida ta'kidlash lozim. So'nggi sakson yil davomida termin nazariyasi masalalari jadal rivojlantirildi (O.S.Axmanova, V.V.Vinogradov, G.O.Vinokur, M.N.Volodina, V.G.Gak, A.S.Gerd, B.N.Golovin, S.V.Grinev, V.P.Danilenko, T.R.Kiyak, R.Yu.Kobrin, V.M.Leychik, D.S.Lotte, G.P.Nems, A.A.Reformatskiy, A.V.Superanskaya, V.A.Tatarinov va boshqalarning ishlari). Terminolog olimlarning asarlari qoraqalpoq tilidagi terminologiya ilmining shakllanishiga salmoqli hissa qo'shdi. Terminologiya va terminosistemalarning tuzilishi hamda shakllanish jarayonlari o'rganildi, xususan, terminologiyaning shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarga alohida e'tibor qaratildi. Ushbu tadqiqotlar alohida terminosistemalarni, ularning tuzilish xususiyatlari, rivojlanish qonuniyatlari va tendensiyalarini yanada chuqur o'rganish uchun nazariy va metodologik asos yaratdi.

D.S.Lotte birinchi bo'lib terminlarning tizimliliigi masalasini ko'tarib chiqdi va terminologik birlikning albatta muayyan terminologik tizimga mansub bo'lishi shartligini asosiy talab sifatida ilgari surdi [2]. Olimning qarashlariga ko'ra, terminologiya so'zi bilan ishlab chiqarishning turli tarmoqlari, texnika, fan, san'at, ijtimoiy hayot va boshqa sohalardagi nomlar majmui hamda ular haqidagi fan tushuniladi. V.M.Leychik ham terminologiyani terminshunoslikning asosiy obyekti sifatida baholab, uni muayyan soha tushunchalarini ifodalovchi leksik birliklarning tartiblangan yig'indisi deb hisoblaydi [3]. O'rganilgan ta'riflarni umumlashtirib, quyidagi xulosaga kelamiz: terminologik tizim deganda o'zaro barqaror munosabatlar bilan bog'langan elementlarning ichki tartiblangan majmui tushuniladi. Terminologik tizimlar tartibga solingan, standartlarda mustahkamlangan, ularning chegaralari umumiy tildagi so'zlardan farqli ravishda qat'iy belgilangan va aniq ajratilgan bo'ladi.

Terminosistema insoniyat ijtimoiy tafakkuri va tilining rivojlanishi mahsulidir. Til, termin yaratish va terminologiya o'zaro uzviy bog'langan hodisalar bo'lib, keyingisi avvalgisining mavjudligini taqozo etadi, avvalgisining bag'rida shakllangan ijtimoiy ehtiyojni esa keyingisi qondiradi. Mehnat taqsimotining shakllanishi, tafakkur yo'nalishlarining ixtisoslashuvi va uning mahsuli bilan mosligi ushbu xususiyat va mahsulotni ifodalovchi ixtisoslashgan til vositalarining paydo bo'lishiga yoki mavjud so'zlar ma'nolaridan ayrimlarining tor va aniq belgilangan maxsus

ma'no kasb etishiga olib keldi. A.V.Superanskaya va hammualliflari termin va umumiste' moldagi so'z o'rtasidagi farqni aynan shu ixtisoslashuv jarayoni bilan izohlaydilar [4].

Terminologiyadagi asosiy leksik birliklar, eng avvalo, terminlardir. Terminologiyada maxsus leksemalar tipologiyasi, kelib chiqishi, shakli, mazmuni (ma'nosi) va vazifasi, shuningdek, qo'llanilishi, tartibga solinishi va yaratilishi jihatidan o'rganiladi. Maxsus leksemalar tegishli bilim sohalarining tushunchalari bilan o'zaro bog'liq bo'lganligi sababli, terminologiya tushunchalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi qonuniyatlarini, tushunchalar tizimini aniqlash va ularni tasniflarda belgilash tamoyillari hamda usullarini, tushunchalar mazmunini aniqlash va ularni nomlash usullarini tanlash masalalari bilan ham shug'ullanadi. Terminning xususiyatlari va tabiati ko'p jihatdan u mansub bo'lgan terminologiya bilan belgilanganligi sababli, terminshunoslikning asosiy obyekti sifatida muayyan bilim sohasida qo'llaniladigan terminlar yig'indisi bo'lgan terminologiyani qarash lozim. S.V.Grinev terminshunoslikni aynan shu nuqtai nazardan mustaqil ilmiy fan sifatida tavsiflaydi [5].

Keyingi yillarda qoraqalpoq tilining lug'at tarkibida yangi terminlar soni sezilarli darajada ortdi. Buning sabablari sifatida qoraqalpoq tilining ijtimoiy vazifalari kengayishi, fan va texnika, ishlab chiqarish, ijtimoiy siyosiy hayot hamda ta'lim sohasidagi keng ko'lamli o'zgarishlarni ko'rsatish mumkin. Qoraqalpoq tilida so'z yasallishining ichki imkoniyatlari, ayniqsa affiksatsiya va so'z qo'shilishi usullari yangi terminlar yaratishda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda [6]. Shu tariqa ona tilimizda ham maxsus terminologiya shakllandi.

Terminologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi davomida turli sabablar (termin bilan ifodalanadigan tushunchalar haqidagi bilimlarimizning rivojlanishi, boshqa tillardan termin o'zlashtirish va boshqalar) natijasida terminologiya va unga mos tushunchalar tizimi o'rtasida turli nomuvofiqliklar yuzaga keladi. Bu esa mutaxassislar o'rtasidagi muloqotga va bilim berish jarayoniga to'sqinlik qiladi. Shuning uchun fanning butun tarixi davomida olimlar terminlarni tartibga solishga intilganlar. So'nggi yarim asr davomida ilmiy texnik adabiyotlarni tarjima qilish, ilmiy ma'lumotlarni saqlash, qayta ishlash va izlash, mutaxassislar tayyorlashda maxsus leksikaning alohida o'rni tufayli bu sa'y harakatlar keng ko'lamli va barqaror tus oldi. Bunda terminlarni tartibga solish uchun ularning rivojlanish qonuniyatlarini va tilning ichki xususiyatlarini bilish zarurligi ma'lum bo'ldi. Bunday bilimlar ko'pincha soha mutaxassislarida yetarli emas, shuning uchun terminshunoslikning asosiy maqsadi terminologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishining o'ziga xos jihatlari hamda qonuniyatlarini o'rganish, uni takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Qoraqalpoq tilida terminlarning morfologik tuzilishini o'rganish ham muhim ahamiyatga ega. A.Qdirboyev ot so'z turkumining yasallish va shakllanish xususiyatlarini tahlil qilar ekan, terminlarning katta qismi aynan otlar orqali ifodalanishini qayd etadi [7]. Hozirgi qoraqalpoq tili

morfologiyasiga bag'ishlangan akademik tadqiqotda ham so'z turkumlarining grammatik belgilari terminlarni tasniflash va darslarda tushuntirishda tayanch bo'lib xizmat qilishi ko'rsatib berilgan [8].

Iqtisodiy munosabatlar va biznes olamida yashayotganimiz hech kimga sir emas. Shu bilan bog'liq holda biz oladigan barcha ma'lumotlar ko'p sonli maxsus terminlar bilan to'ldirilgan. Ommaviy axborot vositalari tufayli asosiy tushunchalar keng tarqalib, hammaning qulog'iga tanish bo'lib qoldi. Ularning ko'pchiligi umumiste'moldagi so'zlarga aylandi, masalan, aksiya, valyuta, investitsiya, nomenklatura. Har bir soha (siyosiy, madaniy, iqtisodiy, tibbiy va hokazo) o'ziga xos maxsus til bilan ta'minlanadi, shuning uchun maxsus terminologiyaning paydo bo'lishi mantiqan asoslidir. Biroq terminlar kundalik so'zlashuv nutqida ham paydo bo'lishi mumkin, masalan, "guglash" (Google qidiruv tizimidan ma'lumot izlash) so'zi kompyuter texnologiyalari sohasidan kundalik nutqqa o'tgan. A.Madvaliyev ta'kidlaganidek, bunday so'zlarni lug'atlarda aks ettirish va me'yorlashtirish terminologiya va leksikografiyaning hamkorlikdagi vazifasidir [9].

Ona tilimizda maxsus pedagogik terminologiya ham shakllangan. Qoraqalpoq tilining pedagogik terminologiyasida, birinchidan, miqdor jihatidan ko'p sonli, ikkinchidan, leksik semantik jihatdan turli guruhlarini anglatuvchi shaxs nomlari ham mavjud bo'lib, ular ushbu tizimda o'ziga xos o'rin egallaydi. Masalan, o'qituvchi, tarbiyachi, murabbiy, o'quvchi, talaba, bitiruvchi kabi terminlar ta'lim jarayoni ishtirokchilarini nomlaydi. U.Usmonov o'zbek tilining pedagogik terminologiyasini tadqiq etib, bu turdagi terminlarning mavzuiy guruhlarini va ularning yasaliish usullarini aniqlagan [10]. Bunday yondashuvni qoraqalpoq tili materiallariga tatbiq etish qiyosiy tadqiqotlar uchun keng imkoniyat yaratadi.

Qoraqalpoq tili darslarida terminlarni o'qitishda bir necha metodik tamoyillarga amal qilish maqsadga muvofiq. Birinchidan, termin o'quvchilarga alohida so'z sifatida emas, balki u mansub bo'lgan tushunchalar tizimi doirasida tanishtirilishi kerak. Ikkinchidan, har bir yangi termin uchun aniq ta'rif, qo'llanish namunasi va sinonimik yoki antonimik aloqalari ko'rsatib berilishi lozim. Uchinchidan, o'quvchilar terminning milliy va xalqaro shakllarini qiyoslab, ularning qo'llanish doirasini farqlashga o'rgatilishi kerak. To'rtinchidan, terminologik lug'atlar tuzish, klaster, aqliy xarita, "termin kartochkasi" kabi interfaol usullar o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantiradi. Beshinchidan, terminlarni o'zlashtirish darajasini nazorat qilishda test topshiriqlari bilan bir qatorda terminni matnda to'g'ri qo'llash bo'yicha amaliy topshiriqlardan foydalanish samarali natija beradi.

Qoraqalpoq adabiy tili me'yorlarining barqarorlashuvida umumiy terminlarni, ayniqsa pedagogik terminlarni tartibga solish katta ahamiyatga ega. Juda ko'p pedagogik terminlar badiiy asarlarda, davriy nashrlarda, o'quv qo'llanmalari va darsliklarda noto'g'ri yoki o'rinsiz qo'llanilmoqda. Shu sababli terminlarni o'z o'rnida va bugungi kun talablariga mos ravishda

qo‘llashni tartibga solish lozim. Shuningdek, terminlardagi sinonimiya, omonimiya va polisemiya hodisalarini ilmiy va amaliy jihatdan aniq ajratib, shundan so‘ng ularni til va nutqda qo‘llash to‘g‘ri bo‘ladi, deb hisoblaymiz. Terminlarni o‘z o‘rnida va asl ma’nosida qo‘llash har bir ziyoli, pedagog, madaniyat va sanoat xodimi, qoraqalpoq millatiga mansub va o‘z ona tilini sevuvchi har bir insonning fuqarolik burchidir.

Xulosa qilib aytganda, qoraqalpoq tili terminologiyasining shakllanishi uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Terminlar muayyan terminologiya doirasida yashaydi, ya’ni tilning leksik tizimiga kiradi, biroq bunga faqat muayyan terminologik tizim orqali erishadi. Terminlar umumiy tildagi so‘zlardan farqli ravishda kontekstga bog‘liq emas. Tegishli tushunchalar tizimi doirasida termin ideal holatda bir ma’noli, tizimli va uslubiy jihatdan betaraf bo‘lishi kerak. Qoraqalpoq tilidagi terminlarni o‘qitish metodikasini takomillashtirish, darslarda terminlarni tizimli asosda, interfaol usullar yordamida o‘rgatish hozirgi vaqtda tilshunoslik va til ta’limi oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Reformatskiy A.A. Chto takoe termin i terminologiya // Voprosy terminologii. Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1961. S. 46–54.
2. Lotte D.S. Osnovy postroeniya nauchno-texnicheskoy terminologii. Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1961. 158 s.
3. Leychik V.M. Terminovedenie: predmet, metody, struktura. 4-e izd. Moskva: Librokom, 2009. 256 s.
4. Superanskaya A.V., Podolskaya N.V., Vasileva N.V. Obshchaya terminologiya: Voprosy teorii. Moskva: Nauka, 1989. 246 s.
5. Grinev S.V. Vvedenie v terminovedenie. Moskva: Moskovskiy litsey, 1993. 309 s.
6. Bekbergenov A. Qoraqalpoq tilidagi so‘zlarning yasalihi. Nukus, 1979.
7. Qdirboyev A. Hozirgi qoraqalpoq tilida ot so‘zlar. Nukus, 1961. 13-b.
8. Hozirgi qoraqalpoq tili (morfologiya). Nukus, 1981. 18–32-b.
9. Madvaliyev A. O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.
10. Usmonov U. O‘zbek tilining pedagogik terminologiyasi. Toshkent, 1994.